

กระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตร
กรณีศึกษา ชุมชนบ้านโคกกุง ตำบลโนนแดง อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม

ภาณุพันธุ์ ประภาติกุล^{1*} และ หิรัญ แสงแก้ว²

¹ ภาควิชาส่งเสริมการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40002

² สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40002

บทคัดย่อ

กระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรเป็นการศึกษาเพื่อทราบถึงสถานการณ์การทำการเกษตร กระบวนการมีส่วนร่วมและเงื่อนไขของการมีส่วนร่วมในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรของเกษตรกรบ้านโคกกุง ตำบลโนนแดง อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม โดยใช้เทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) และใช้กระบวนการ A-I-C (Appreciation Influence Control) เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน อันจะนำไปสู่ข้อมูลเชิงประจักษ์ และนำข้อมูลที่ได้มาวางแผนการพัฒนาการเกษตรในชุมชนร่วมกัน ประชากรในการศึกษาครั้งนี้ คือ เกษตรกรที่มีภูมิลำเนาและประกอบอาชีพทางการเกษตรในพื้นที่บ้านโคกกุง ตำบลโนนแดง และสมัครใจเข้าร่วมการวิจัยจนสิ้นสุดกระบวนการ

ผลการวิจัย พบว่า เกษตรกรมีการรับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงการเกษตรที่เกิดขึ้นในประเด็นการพึ่งพาปัจจัยภายนอกมากขึ้น ผลผลิตเกษตรปนเปื้อนสารเคมี และสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม รวมถึงวิถีชีวิตของเกษตรกรที่ให้ความสำคัญกับเงินมากกว่าคุณภาพชีวิต โดยกระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรมี 4 ขั้นตอน ได้แก่ (1) ร่วมคิด (2) ร่วมวางแผน (3) ร่วมดำเนินงาน และ (4) ร่วมประเมินผล ทำให้เกิดแผนพัฒนาการเกษตรซึ่งประกอบไปด้วย 6 โครงการ สำหรับเงื่อนไขของการมีส่วนร่วมของเกษตรกรบ้านโคกกุง พบว่า มี 4 เงื่อนไขที่สำคัญ ได้แก่ (1) ผู้นำชุมชนหรือแกนนำชุมชน (2) กระบวนการขับเคลื่อนโครงการพัฒนาภายในชุมชน (3) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนอื่นและหน่วยงานภายนอก และ (4) ทศนคติของเกษตรกรภายในชุมชนที่มีต่อกระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตร

คำสำคัญ: กระบวนการมีส่วนร่วม, แผนพัฒนาการเกษตร และ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

* ผู้เขียนให้ติดต่อ: E-mail: panuphan@kku.ac.th

Farmers' Participatory Process in Agricultural Development Planning Case Study of Khokkung Village, Non-Deang Sub-District, Borabu District, Maha Sarakham Province

Panuphan Prapatigul^{1*} and Hirun Sawaengkaew²

¹*Department of Agricultural Extension, Faculty of Agriculture, Khon Kaen University,
Khon Kaen, 40002, Thailand*

²*Research and Development Institute, Khon Kaen University, Khon Kaen, 40002, Thailand*

Abstract

Farmers' participatory process in agricultural development planning was to study the situation of agriculture, participatory process and conditions of participation in the agricultural development planning of farmers in Khokkung village, Non-Deang sub-district, Borabu district, Maha Sarakham province and analyzed by using Participatory Action Research (PAR) and A-I-C Technique as a tool to analyze the problems of the community which will lead to the empirical data and bring that data to plan the development of agriculture in the community together. The population in this study is that farmers are domiciled and agricultural occupations in Khokkung village, Non-Deang sub-district and voluntarily participated in this study until the end of the process.

It was found that farmers were aware of the changes that have occurred in the agricultural dependence on external factors more, agricultural products contaminated with chemicals and environmental degradation. Furthermore, the livelihoods of farmers to focus on money rather than quality of life. The processes involved in the participatory process in agricultural development planning have 4 stages such as (1) complicity (2) joint planning (3) co-operation and (4) to evaluate the results that create agricultural development planning which consists of 6 projects. The conditions of participation in the agricultural development planning of farmers were (1) The community leaders (2) The driving-process of development project within the community (3) The learning exchanges from the experience of other communities and agencies. Lastly, (4) Attitude of farmers within community toward participatory process in agricultural development planning.

Keywords: Participatory Process, Agricultural Development Planning and Participatory Action Research (PAR)

* Corresponding author: E-mail: panuphan@kku.ac.th

การจัดทำแผนพัฒนาประเทศไทยนับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับแรกเมื่อปี 2505 จนถึงแผนพัฒนา ฉบับที่ 11 มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องภายใต้สถานการณ์และเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงในมิติต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ โดยเฉพาะในช่วงของแผนพัฒนา ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 - 2544) ซึ่งถือเป็นจุดเปลี่ยนของการพัฒนาประเทศ โดยเน้นให้ความสำคัญกับการวางแผนที่ยืด “คนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา” พร้อมทั้งปรับเปลี่ยนวิธีการพัฒนาเป็นบูรณาการแบบองค์รวม และเริ่มให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนกับการพัฒนา ทั้งนี้เพื่อแก้ไขปัญหาทางสังคมที่เป็นผลพวงมาจากการพัฒนาตามแผนพัฒนา ฉบับที่ 1-7 (พ.ศ. 2505 - 2539) ที่ผ่านมามาตลอดจนต้องการให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนในทุกภาคส่วนของประเทศ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2555)

ในปัจจุบันระเบียบวิธีการวิจัยแนวใหม่ที่ได้รับการยอมรับในการนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาประเทศมากขึ้นก็คือ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ซึ่งเป็นรูปแบบของการวิจัยที่เกิดจากการมีส่วนร่วมกันในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างนักวิจัยจากภายนอกกับกลุ่มเป้าหมายที่เป็นชาวบ้านหรือสมาชิกของชุมชนซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาในปัจจุบันที่เน้นการพัฒนาที่ยืดประชาชนเป็นศูนย์กลาง (People - Centered Development) และแก้ปัญหาด้วยกระบวนการเรียนรู้ (Problem - Learning Process) ภายในกลุ่มของชาวบ้านด้วยตนเอง ตั้งแต่การตัดสินใจเลือกและกำหนดปัญหา การวิเคราะห์ปัญหา การวางแผนการดำเนินงาน และการติดตามและประเมินผล (ชอบ และโกวิท, 2547) ทั้งนี้เพื่อเป็นการดึงศักยภาพของชาวบ้านที่มีอยู่ออกมาใช้ การสร้างความเชื่อมั่นในตนเอง ลดการพึ่งพิงจากหน่วยงานรัฐ ซึ่งจะก่อให้เกิดความเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้ต่อไปในอนาคต

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสัดส่วนความยากจนมากที่สุด จากข้อมูลสถิติการสำรวจโดยกำหนดตัวชี้วัดในแผนที่ความยากจนภาพรวมทั่วประเทศไทย ในด้านมิติค่าใช้จ่าย พบว่า ในปี 2553 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสัดส่วนคนจนร้อยละ 9.2 ความรุนแรงของความยากจน คิดเป็นร้อยละ 0.6 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2556) เนื่องด้วยประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ ด้านการเกษตร รายได้หลักมาจากผลผลิตด้านการเกษตร แต่ด้วยสาเหตุด้านสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศของพื้นที่ส่งผลให้มีปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อความต้องการในภาคการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วง

ฤดูแล้งที่แหล่งเก็บกักน้ำมีน้อยและตื้นเขิน ประกอบกับสภาพดินขาดความอุดมสมบูรณ์และเสื่อมคุณภาพ อีกทั้งสภาพการผลิตทางการเกษตรเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตโดยเกษตรกรพึ่งพาปัจจัยการผลิตภายนอกมากขึ้น เช่น ปุ๋ยเคมีที่มีราคาแพง ตลาดรองรับผลผลิตทางการเกษตรที่มีน้อย และการขาดแหล่งเงินทุนหมุนเวียน เป็นต้น ซึ่งล้วนส่งผลทำให้ประชากรมีรายได้ต่ำกว่าภูมิภาคอื่น

ในปีงบประมาณ 2557 มหาวิทยาลัยขอนแก่นได้จัดทำโครงการแก้ไขปัญหาความยากจนตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง พื้นที่ตำบลโนนแดง อำเภอบริบูรณ์ จังหวัดมหาสารคาม สำหรับวัตถุประสงค์ของโครงการดังกล่าว เพื่อพัฒนารูปแบบการแก้ไขปัญหาความยากจนโดยอาศัยฐานของลักษณะภูมินิเวศเป็นหลัก สำหรับพื้นที่ตำบลโนนแดงเป็นตัวแทนของภูมินิเวศแห้งแล้งแบบต่อเนื่อง สำหรับพื้นที่นำร่องของโครงการมีทั้งหมด 4 หมู่บ้าน โดยบ้านโคกกุงเป็น 1 ใน 4 หมู่บ้านนำร่องของโครงการ โดยกิจกรรมภายใต้โครงการเริ่มต้นจากการสนับสนุนให้ชุมชนดังกล่าว มีการวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน จากนั้นจึงหาแนวทางการแก้ไขปัญหา เพื่อนำไปสู่แผนพัฒนาของชุมชน และการแปลงแผนสู่การปฏิบัติ อันนำไปสู่การแก้ปัญหาของชุมชนได้อย่างแท้จริง ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษากระบวนการจัดทำแผนชุมชนแบบมีส่วนร่วม และศึกษาถึงเงื่อนไขของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาชุมชนที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน โดยเน้นในเรื่องเกี่ยวกับการแผนการพัฒนาทางการเกษตรของชุมชน

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ใช้เทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) และใช้กระบวนการ A-I-C (Appreciation Influence Control) เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ปัญหาของชุมชนร่วมกัน อันนำไปสู่ข้อมูลเชิงประจักษ์ และนำข้อมูลที่ได้มาวางแผนการพัฒนาการเกษตรในชุมชนร่วมกัน ประชากรในการศึกษาครั้งนี้ คือ เกษตรกรที่มีภูมิลำเนาและประกอบอาชีพทางการเกษตรในพื้นที่บ้านโคกกุง ตำบลโนนแดง และสมัครใจเข้าร่วมการวิจัยจนสิ้นสุดกระบวนการ สำหรับเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล (1) กรอบคำถามการสัมภาษณ์กลุ่ม (Group interview questions) เพื่อให้ข้อมูลบริบททั่วไปของชุมชนและกรอบประเด็นปัญหาของชุมชน (2) กระบวนการ A-I-C โดยกำหนดกรอบคำถาม เพื่อระดมความคิดเห็นของเกษตรกรในชุมชนในการวางแผน โดยแบ่งขั้นตอน ดังนี้ (2.1): A (Appreciation) เปิดโอกาสให้เกษตรกรในชุมชนได้เรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์

ด้านการเกษตร เพื่อให้เกิดการรับรู้สภาพการทำเกษตรในปัจจุบัน และสภาพการเกษตรที่ปรารถนาในชุมชน (2.2) : I (Influence) เปิดโอกาสให้เกษตรกรได้ร่วมกันกำหนดแผนพัฒนาการเกษตรที่พึงประสงค์ให้เกิดขึ้นในชุมชน (2.3) : C (Control) เปิดโอกาสให้เกษตรกรได้ทำการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบตามความเหมาะสมของเกษตรกรแต่ละคน และจัดทำแผนปฏิบัติการร่วมกัน (3) กรอบคำถามการสนทนากลุ่ม (Focus Group questions) และ (4) การศึกษาดูงานชุมชนต้นแบบ ที่ประสบความสำเร็จด้านการเกษตร การวิจัยครั้งนี้เริ่มตั้งแต่กันยายน พ.ศ. 2556 ถึง ธันวาคม พ.ศ. 2557 (รวมระยะเวลาทั้งสิ้น 1 ปี 3 เดือน) วิเคราะห์ข้อมูลโดยวิธีการอุปมัย (inductive method) ซึ่งเป็นการตีความสร้างข้อสรุปจากข้อมูลที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าเอกสาร ระบุธรรม หรือปรากฏการณ์ที่ได้จากการสังเกต และการสัมภาษณ์ (เอื้ออมพร, 2558)

ผลการวิจัย

1. ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน และสภาพการทำเกษตรของเกษตรกร

ชุมชนบ้านโคกสูง ตั้งอยู่ที่ตอน สภาพพื้นที่ลาดเทจากทิศเหนือหมู่บ้านมาทางทิศใต้และทิศตะวันตกของหมู่บ้านมีขอบเขตหมู่บ้าน ดังนี้ ด้านทิศเหนือติดกับบ้านดอนพะยอม ทิศตะวันออกติดกับบ้านหนองหุ้ม ทิศใต้ติดกับบ้านอุคมชัย ทิศตะวันตกติดแนวเขตสาธารณะโคกน้ำเกลี้ยงและบ้านหนองแวง และมีลำห้วยกุดเหล็กกั้นแนวเขต (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 แหล่งทรัพยากรทางการเกษตรและสภาพแวดล้อมทั่วไปของชุมชน

บ้านโคกสูงมีครัวเรือนจำนวน 129 ครัวเรือน มีประชากร 575 คน แบ่งเป็นเพศชาย 283 คน และเพศหญิง 272 คน จำนวนสมาชิกในครัวเรือนเฉลี่ย 4 คน มีผู้สูงอายุ (อายุ 60 ปีขึ้นไป) จำนวน 64 คน และมีคนพิการ จำนวน 6 คน ในชุมชนมีระบบประปาหมู่บ้านซึ่งสูบน้ำจากบ่อบาดาล ซึ่งมีปริมาณน้ำใช้เพียงพอตลอดทั้งปี

ชุมชนมีพื้นที่การเกษตรโดยประมาณ 1,811 ไร่ โดยส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ปลูกข้าว 1,429 ไร่ (ร้อยละ 78.90) ตามที่ลุ่มและที่ดอนรอบหมู่บ้าน โดยมีลักษณะเป็นดินทรายและดินเหนียว เกษตรกรมีพื้นที่นาโดยเฉลี่ย 11.52 ไร่/ครัวเรือน และเป็นพื้นที่มีโฉนดทั้งหมด แต่พบว่ามีเพียง 5 ครัวเรือนเท่านั้นที่ไม่มีที่ทำกินเป็นของตนเอง เกษตรกรอาศัยน้ำฝนเป็นหลักในการทำเกษตร แม้ว่าในชุมชนจะมีแหล่งน้ำธรรมชาติ คือ ลำห้วยกุดเหล็กและห้วยผาย แต่ไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งได้ ซึ่งเป็นเงื่อนไขหลักในการตัดสินใจเลือกปลูกพืช โดยเกษตรกรจะเลือกปลูกพืชหลักในชุมชน 3 ชนิด ดังนี้

1) การปลูกข้าว เกษตรกรทั้งหมดในชุมชนเปลี่ยนจากการทำนาดำเป็นนาหว่าน เมื่อ 2 ปีที่ผ่านมา เนื่องจากปัญหาฝนตกล่าช้า ขาดแคลนน้ำ และค่าจ้างแรงงานสูง ส่วนใหญ่ปลูกข้าวเหนียวมากกว่าข้าวเจ้า โดยใช้พันธุ์ข้าวเหนียว คือ กข.6 และพันธุ์ข้าวเจ้า คือ ข้าวขาวดอกมะลิ 105 ในกรณีปีที่ฝนมีปริมาณมากพื้นที่นาลุ่มและนาดอนจะได้ผลผลิตข้าวโดยเฉลี่ย 500 ก.ก./ไร่ และ 250 ก.ก./ไร่ ตามลำดับ แต่ถ้าฝนตกในปริมาณปกติจะได้ผลผลิตเฉลี่ย 200 ก.ก./ไร่ เท่านั้น ด้านผลตอบแทน (รายได้) จากการจำหน่ายผลผลิตข้าว พบว่า รายได้สุทธิจากการจำหน่ายข้าวเหนียวโดยเฉลี่ย 2,655 บาท/ไร่ (ราคารับซื้อ 13 บาท/ก.ก.) และข้าวเจ้าโดยเฉลี่ย 4,155 (ราคารับซื้อ 16 บาท/ก.ก.) โดยเกษตรกรส่วนใหญ่นำผลผลิตข้าวทั้งหมดของตนเองไปจำหน่ายให้กับ 2 แหล่งรับซื้อ ได้แก่ สหกรณ์การเกษตร อำเภอบรบือ และโรงสีข้าวที่เข้าร่วมโครงการประกันราคาข้าวกับรัฐบาล

2) การปลูกมันสำปะหลัง เกษตรกรเลือกปลูกมันสำปะหลังในพื้นที่ดอน และปลูกในที่นาของตนเอง เนื่องจากในช่วง 3 ปีที่ผ่านมาประสบปัญหาแล้งทำให้ผลผลิตข้าวที่ผลิตได้มีปริมาณลดลงอย่างมาก สำหรับการผลิตมันสำปะหลังนั้นเกษตรกรนิยมใช้พันธุ์เกษตรศาสตร์ 50 โดยปริมาณผลผลิตที่ผลิตได้นั้นมีความแตกต่างกันตามสภาพพื้นที่เพาะปลูก กล่าวคือ กรณีที่ปลูกมันสำปะหลังในที่นาจะได้ผลผลิตโดยเฉลี่ย 2,000 ก.ก./ไร่ รายได้สุทธิโดยเฉลี่ย (ติดลบ) 900 บาท/ไร่ ซึ่งเกษตรกรได้ให้เหตุผลว่า “เสี่ยงปลูกมันสำปะหลังยิ่งดีกว่าเสี่ยงปลูกข้าว เพราะแทบไม่ต้องดูแลอะไรมันมาก ไม่เหมือนปลูกข้าว ถึงแม้จะขาดทุนก็ยิ่งดีกว่าขาดทุนจากการปลูกข้าว” หากปลูกในที่ดอนจะได้ผลผลิตโดยเฉลี่ย 5,000 ก.ก./ไร่ รายได้สุทธิโดยเฉลี่ย 5,850 บาท/ไร่ (ราคารับซื้อ 2.40 บาท/ก.ก.) เกษตรกรจะจำหน่ายผลผลิตในรูปแบบมันสดให้กับโรงงานแปรงมันสำปะหลังในพื้นที่ หรือจำหน่ายให้กับลานมันที่มีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อในเขตอำเภอบรบือ ซึ่งแนวโน้มการปลูกมันสำปะหลังในนาข้าวของเกษตรกรมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น

3) การปลูกอ้อย อ้อยเป็นพืชเศรษฐกิจที่เกษตรกรเริ่มนำเข้ามาเพาะปลูกในชุมชน เมื่อ 6 ปีที่ผ่านมา (พ.ศ. 2550) เนื่องจากภาวะฝนแล้ง โดยพันธุ์อ้อยที่นิยมปลูกคือ พันธุ์มาร์กอส ในเขตพื้นที่บ้านโคกกุ้งมีเกษตรกรที่ตัดสินใจปลูกอ้อยจำนวน 20 ครัวเรือน โดยแต่ละครัวเรือนมีพื้นที่ปลูกโดยเฉลี่ย 4.5 ไร่ สำหรับผลผลิตอ้อยเฉลี่ยต่อไร่ ในพื้นที่อ้อยต่อ 1 (ปี 1) ได้รับผลผลิตเฉลี่ย 13 ตัน/ไร่ อ้อยต่อ 2 (ปี 2) ผลผลิตเฉลี่ย 7 ตัน/ไร่ และอ้อยต่อ 3 (ปี 3) ผลผลิตเฉลี่ย 5 ตัน/ไร่ เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้วเกษตรกรจะนำผลผลิตไปจำหน่ายให้กับโรงงานน้ำตาลวังขนาย ในเขตอำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม หรือขายเหมาให้กับพ่อค้าคนกลางที่เข้ามารับซื้อในหมู่บ้าน โดยให้ราคารับซื้อโดยเฉลี่ย 800 บาท/ตัน สำหรับแนวโน้มการปลูกอ้อยของเกษตรกรมีแนวโน้มคงที่ เนื่องจากเกษตรกรไม่สามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกได้ (พื้นที่มีจำกัด)

จากการศึกษาแสดงให้เห็นว่าเกษตรกรในชุมชนบ้านโคกกุ้งประสบปัญหาที่สำคัญ คือ การขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตร ดังนั้นเกษตรกรในชุมชนจึงพยายามปรับรูปแบบการผลิตพืชให้เหมาะสมกับสภาวะการณดังกล่าว เช่น การปรับวิธีการปลูกข้าวจากการทำนาดำเป็นนาหว่าน กรณีฝนแล้งหรือฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล (จนถึงเดือนกรกฎาคม) เกษตรกรที่หว่านข้าวแล้วจะแก้ไขปัญหาโดยไถกลบข้าวที่หว่านแล้วและปลูกมันสำปะหลังทดแทนการปลูกข้าว หรือเลือกปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อย หรือลดพื้นที่เพาะปลูกพืชของตัวเองลง เป็นต้น จากปัญหาดังกล่าวยังเป็นสาเหตุหนึ่งในการอพยพแรงงานในพื้นที่ทั้งในรูปแบบของการอพยพแบบถาวร การอพยพตามฤดูกาล (เฉพาะฤดูแล้ง) และการอพยพแบบชั่วคราว (เข้าไป-เย็นกลับ) ซึ่งจะมีแนวโน้มที่เพิ่มมากขึ้น แต่ในขณะที่เดียวกันวิถีการปลูกข้าวของคนภายในชุมชนยังพบว่า แม้วัยแรงงานจะอพยพไปรับจ้างในจังหวัดต่างๆ แต่เมื่อถึงฤดูกาลทำนา (ต้นฤดูฝนเดือนพฤษภาคม) แรงงานเหล่านั้นจะต้องกลับมาเพาะปลูกข้าวในพื้นที่ของตัวเอง และกลับมาเก็บเกี่ยวผลผลิตในช่วงต้นเดือนธันวาคมของทุกปี เพราะเชื่อว่าข้าวเป็นสมบัติอันล้ำค่าแห่งชีวิต (สมชาย, 2541) แต่หากสถานการณ์ดังกล่าวทวีความรุนแรงขึ้นจนเกษตรกรไม่สามารถรองรับความเสี่ยงที่อาจจะเกิดขึ้นได้อีก ในที่สุดเกษตรกรจะทยอยออกจากระบบเกษตรหรือจำหน่ายพื้นที่ทำกินของตนเอง ส่งผลให้การทำการเกษตรค่อยๆ ลดความสำคัญลงที่สุดในที่สุด

2. ข้อมูลจากการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR)

การวิจัยครั้งนี้ดำเนินการโดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตร ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน ดังนี้

2.1 ร่วมค้นหาปัญหาร่วมกัน ผู้วิจัยแบ่งเกษตรกรที่เข้าร่วมกิจกรรมเป็น 5 กลุ่ม กลุ่มละ 5-6 คน และใช้กระบวนการ A-I-C (ภาพที่ 2-(ก-ข)) ซึ่งเป็นกระบวนการประชุมที่มีวิธีหรือขั้นตอนที่เปิดโอกาสให้เกษตรกรได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจถึงสภาพปัญหา ข้อจำกัด และความต้องการของเกษตรกรได้ (ชอบ และโกวิท, 2547) โดยผู้วิจัยเลือกใช้การวาดรูป (อดีต-ปัจจุบัน-สิ่งที่ต้องการ) เพื่อเป็นสื่อในการแสดงความคิดเห็นของเกษตรกร ผลการวิจัย พบว่า สามารถแบ่งยุคของการทำการเกษตรกรรมของเกษตรกรชุมชนบ้านโคกกุ้ง ได้เป็น 5 ยุค ดังนี้

1) ยุคทำอยู่หากิน (ชาวอยู่หากิน) เป็นยุคที่สภาพแวดล้อมของชุมชนอุดมสมบูรณ์ สามารถหาอาหารได้จากผืนป่าอันอุดมสมบูรณ์ เช่น พืชผัก สัตว์ป่า เห็ด และปลาในแม่น้ำ เป็นต้น อาหารที่ได้จากธรรมชาติมีความปลอดภัย

2) ยุคทำอยู่หากิน (เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน) เป็นยุคที่เกษตรกรนำพันธุ์พืชหรือพันธุ์สัตว์จากป่า มาเพาะปลูกหรือขยายพันธุ์ในเขตพื้นที่ของตนเอง และมีการขยายพื้นที่ออกไปเพื่อรองรับกับการขยายตัวของครอบครัว อาหารที่ผลิตได้หรือที่ยังหาได้จากธรรมชาติมีความปลอดภัย เพราะไม่มีการใช้สารเคมี เกษตรกรไม่มีภาระหนี้สิน ถือว่าเป็นยุคที่เกษตรกรมีความสุขในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมมากที่สุด

3) ยุคทำอยู่ทำขาย (เฮ็ดอยู่เฮ็ดขาย) เป็นยุคที่เกษตรกรให้ความสำคัญกับการผลิตเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนเป็นหลัก หากผลผลิตเหลือจะนำมาจำหน่าย และเริ่มมีการผลิตเชิงพาณิชย์มากขึ้น โดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกให้มากขึ้น (การบุกรุกเปิดพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้น) เริ่มใช้เครื่องจักรทดแทนแรงงานสัตว์ เริ่มใช้สารเคมีในการผลิตเพื่อให้มีผลผลิตมีปริมาณเพิ่มขึ้น และเริ่มมีการนำพืชชนิดใหม่เข้ามาในชุมชน เนื่องจากเป็นพืชที่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งมีเหตุจูงใจจากราคาและความต้องการของตลาดในช่วงขณะนั้น เช่น ปอ มันสำปะหลัง และอ้อย เป็นต้น ผลที่ตามมา คือ เกษตรกรเริ่มมีการกู้หนี้ยืมสินเพื่อซื้อปัจจัยการผลิตเพิ่มขึ้น

4) ยุคทำขายซื้อกิน (เฮ็ดขายซื้อกิน) เป็นยุคที่เกษตรกรเน้นการผลิตพืชเพื่อการจำหน่ายเป็นสำคัญ เกษตรกรจะต้องทำทุกวิถีทางที่จะทำให้ผลผลิตของตนเองมีปริมาณที่เพิ่มมากขึ้น เช่น เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวหรือพืชที่ตลาดรับซื้อ การใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมี การใช้ประโยชน์จากที่ดินของตนเองอย่างคุ้มค่า โดยไม่มีการพักดินหรือปรับปรุงบำรุงดิน การบุกรุกพื้นที่สาธารณะของชุมชน เป็นต้น ประกอบกับเกษตรกรมีรายได้จากการจำหน่ายผลผลิต ดังนั้นจึงมีกำลังซื้อผลผลิตต่างๆ มาบริโภคภายในครัวเรือน แทนการปลูกหรือผลิตเอง ส่งผลให้ความสำคัญของการผลิตเพื่อบริโภคลดลง และผลกระทบอื่นๆที่ตามมา คือ

ทรัพยากรดินเสื่อมคุณภาพอย่างรวดเร็ว สังเกตได้จาก ปริมาณผลผลิตทางการเกษตรของเกษตรกรในชุมชนที่ลดลงอย่างต่อเนื่อง และเกษตรกรมีหนี้สินเพิ่มขึ้น

5) ยุคชายอยู่ชายกิน เป็นยุคที่ได้รับผลกระทบจากยุคทำขายซื้อกิน ประกอบกับปัญหาจากภัยแล้งหรือ อุทกภัยที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง รวมถึงปัญหา ศัตรูพืช อายุของเกษตรกรที่มากขึ้น บุตรหลานบางส่วนไม่ สนใจอาชีพเกษตรกร และมีการอพยพแรงงานเพิ่มมากขึ้น จึงเป็นเงื่อนไขทำให้เกษตรกรบางคนตัดสินใจขายที่ทำกิน ของตัวเองและผันตัวเองเข้าสู่ตลาดแรงงานในภาคธุรกิจ ต่างๆ ตามศักยภาพของตนเอง นอกจากนี้ยังพบว่า เกษตรกรบางส่วนได้มีการปรับเปลี่ยนการใช้แรงงานภายใน ครัวเรือนเป็นหลักในการทำการเกษตรได้เปลี่ยนไปเป็นการ จ้างแรงงานทดแทนเพื่อให้เสร็จเร็วและทันต่อความต้องการ ของตลาด เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้ที่เป็นแรงงานรับจ้างในชุมชน ส่วนหนึ่งในอดีตมีที่ทำกินเป็นของตนเองและคาดหวังว่าเมื่อ ขายที่ทำกินแล้วคุณภาพชีวิตจะดีขึ้นและไม่ต้องเข้ามา เกี่ยวข้องกับภาคการเกษตรอีก แต่สุดท้ายต้องหวนกลับเข้า มาเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตรเช่นเดิม

จากการแบ่งยุคของการทำการเกษตรกรรมของ เกษตรกรชุมชนบ้านโคกกุ้ง ออกเป็น 5 ยุค ทำให้เกษตรกร ได้วิเคราะห์ตนเองและวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน โดย ประเด็นที่มีการสะท้อนว่าเป็นปัญหาที่สุด คือ เรื่องของการ เป็นหนี้ โดยสะท้อนออกมาดังนี้ “เกษตรกรบ้านนี้มีหนี้สิน มากมาย หายใจก็ใช้หนี้ไม่หมด ความเป็นอยู่ก็ไม่สุขสบาย เกิดความทุกข์จากการเป็นหนี้” และผลของการสะท้อน ชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรในชุมชนยังคงเวียนว่ายอยู่ในวัฏจักรของ การเป็นหนี้สินไม่สิ้นสุด

2.2 ร่วมวางแผนดำเนินการ หลังจากเกษตรกรได้เข้า ร่วมค้นหาปัญหาร่วมกัน คณะผู้วิจัยได้นำเกษตรกรไปศึกษา ดูงาน ณ บ้านวังโพน ตำบลเขาวไร่ อำเภอกอสุ่มพิสัย จังหวัด มหาสารคาม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ประสบความสำเร็จด้านการ พัฒนาชุมชน โดยจุดเริ่มต้นของการพัฒนาเริ่มจากแกนนำ ของชุมชนร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาของชุมชนจนนำไปสู่การ แปลงแผนพัฒนาสู่การปฏิบัติ ดังนั้นการศึกษาดูงานในครั้งนี้ เปรียบเสมือนเป็นเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ ร่วมกันระหว่างแกนนำของบ้านวังโพนและเกษตรกรของ บ้านโคกกุ้ง (ภาพที่ 3 (ก-ข)) ภายหลังจากการศึกษาดูงาน ได้จัดให้เวทีสรุปผลการดูงานและวิเคราะห์ชุดประสบการณ์ ที่ได้จากการดูงานว่ามีกิจกรรมใดที่สอดคล้องกับวิถีของ ชุมชนบ้านโคกกุ้ง หลังจากนั้นนำข้อสรุปที่ได้จากเวทีมา จัดทำแผนพัฒนาการเกษตร และรับสมัครเกษตรกรที่พร้อม จะเข้าร่วมเป็น “ครัวเรือนอาสา” ของโครงการ สำหรับ แผนพัฒนาการเกษตรสรุปไว้ในตารางที่ 1

(ก)

(ข)

ภาพที่ 2 การจัดกระบวนการ A-I-C และการนำเสนอ ประเด็นของเกษตรกรบ้านโคกกุ้ง (ก-ข)

(ก)

(ข)

ภาพที่ 3 ศึกษาดูงาน เรื่อง การพัฒนาชุมชนให้น่าอยู่ และ เวทีสรุปผลการดูงานและวิเคราะห์ชุด ประสบการณ์ของบ้านวังโพน ตำบลเขาวไร่ จัดการสิ่งแวดล้อม อำเภอกอสุ่มพิสัย จังหวัด มหาสารคาม (ก-ข)

ตารางที่ 1 ประเด็น ภาพในอดีต ภาพในปัจจุบัน และแผนพัฒนาการเกษตรที่กำหนดร่วมกันของเกษตรกรบ้านโคกสูง

ประเด็น	ภาพในอดีต	ภาพในปัจจุบัน	แผนงานที่กำหนดร่วมกัน
1) ด้านกระบวนการผลิตและการพึ่งพาตนเอง	<ul style="list-style-type: none"> - การใช้แรงงานคนและสัตว์ - รูปแบบการผลิตเพื่อการบริโภค - ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมี - กระบวนการผลิตอย่างมีขั้นตอน <p>“เกษตรกรมืออาชีพ” (พึ่งพาตนเอง)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - การใช้เครื่องจักรกล/แรงงานจ้าง - รูปแบบการผลิตเพื่อขาย - มีการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีมาก - กระบวนการผลิตมีขั้นตอนน้อยลง <p>“เกษตรกรมือถือ” (พึ่งพาคนนอก)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) โครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ 2) โครงการฝึกอบรมจัดทำน้ำหมักชีวภาพ เพื่อลดต้นทุนการผลิต 3) โครงการฝึกอบรมจัดทำปุ๋ยหมักแบบไม่กลับกอง
2) ด้านความมั่นคงทางอาหารและอาหารปลอดภัย	<ul style="list-style-type: none"> - สามารถหาอาหารรับประทานได้ง่าย - เกษตรกรมีการเลี้ยงสัตว์และปลูกผักสวนครัว เพื่อการบริโภคในครัวเรือน - เกษตรกรเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต (เช่น พันธุ์พืช/สัตว์ ปุ๋ย และที่ดิน เป็นต้น) - อาหารปลอดภัยจากสารเคมี <p>“อาหารเป็นยา”</p>	<ul style="list-style-type: none"> - ต้องหาอาหารแบบ “หาเช้า กินค่ำ” - เกษตรกรต้องซื้อพันธุ์สัตว์และพันธุ์พืช เน้นการผลิตที่จะทำได้ผลผลิตมาก - เกษตรกรต้องซื้อปัจจัยการผลิตทั้งหมด (เช่น พันธุ์พืช/สัตว์ ปุ๋ยเคมี และเช่าที่ดิน เป็นต้น) - อาหารมีการปนเปื้อนสารเคมี <p>“อาหารเป็นพิษ”</p>	<ol style="list-style-type: none"> 4) โครงการปลูกผักสวนครัวหลังบ้าน 5) โครงการปลูกมะนาวในบ่อซีเมนต์
3) ด้านสิ่งแวดล้อม (น้ำ ป่า และดิน)	<ul style="list-style-type: none"> - ในชุมชนมีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ สามารถหาปลา กุ้ง และหอยได้ง่าย - มีป่าในชุมชน ซึ่งเป็นแหล่งเกิดของเห็ด ดอกกระเจียว รังมดแดง และพืชสมุนไพร - ดินมีความสมบูรณ์ ไม่มีการใช้สารเคมี <p>“ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว”</p>	<ul style="list-style-type: none"> - แหล่งน้ำในชุมชนตื้นเขิน ไม่สามารถเก็บน้ำได้ และมีสารพิษปนเปื้อนในแหล่งน้ำ - การขยายพื้นที่ทำการเกษตร/การบุกรุก พื้นที่ป่าชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ลดลง - ดินเสื่อมคุณภาพ (ดินไม่มีชีวิต) <p>“ในน้ำมีปลา ในนามีสารพิษ”</p>	<ol style="list-style-type: none"> 6) โครงการพัฒนาศักยภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมอย่างยั่งยืน (การปลูกปอเทือง)
วิถีชีวิตของเกษตรกร	<p>“ชีวิตช้า ปลอดภัย มีความสุข” (สุข เพราะ มีคุณภาพชีวิตที่ดี)</p>	<p>“ชีวิตเร่งรีบ ไม่ปลอดภัย มีความทุกข์” (สุข เพราะ เงิน)</p>	<p>“เกษตรกรพอเพียง และยั่งยืน” (สุข เพราะ พอเพียง)</p>

2.3 ร่วมดำเนินการตามแผน ครัวเรือนอาสาที่เข้าร่วมโครงการได้ดำเนินการตามแผนที่กำหนดร่วมกัน โดยประสานความร่วมมือ และการเสริมหนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยมีแผนงานโครงการเพื่อการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ดังนี้

1) ประเด็นด้านกระบวนการผลิตและการพึ่งพาตนเอง โครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ โครงการฝึกอบรมจัดทำปุ๋ยหมักแบบไม่กลับกอง และโครงการฝึกอบรมจัดทำน้ำหมักชีวภาพ วัตถุประสงค์หลัก คือ เพื่อลดต้นทุนการผลิตและพึ่งพาตนเอง ทั้ง 3 โครงการ เกิดจากผลการวิเคราะห์ปัญหาของเกษตรกรเองที่พบว่า ต้นทุนการผลิตสูง

และมีปัญหาด้านสุขภาพส่งผลให้เกิดแนวคิดที่จะลดการใช้สารเคมีลง จึงเป็นที่มาของการเลือกผลิตข้าวอินทรีย์ ซึ่งในช่วงปีแรกยังไม่สามารถดำเนินการให้ถึงขั้นมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ได้ แต่มีการเริ่มต้นจากการเข้าสู่กระบวนการปรับเปลี่ยนการปลูกข้าวให้ได้ตามมาตรฐานการปฏิบัติทางการเกษตรที่ดี (Good Agriculture Practices: GAP) ก่อน นอกจากนั้นยังมีการเสริมความรู้และการปฏิบัติจริงในการทำปุ๋ยหมักแบบไม่กลับกอง ระยะเวลาในการเป็นปุ๋ย 60 วัน และการนำหมักชีวภาพเพื่อที่จะลดต้นทุนการผลิต โดยได้รับการสนับสนุนวิทยากรจากสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม จังหวัดมหาสารคาม และแกนนำจากเครือข่าย

เกษตรกรโคกผักกูด-โป่งแดง มาให้ความรู้และสาธิตการทำ น้ำหมักชีวภาพให้แก่ครัวเรือนอาสาที่เข้าร่วมโครงการฯ โดยมีครัวเรือนอาสาเข้าร่วมกิจกรรมทั้ง 3 โครงการฯ ทั้งสิ้น 30 คน

2) ประเด็นด้านความมั่นคงทางอาหารและอาหารปลอดภัย โครงการปลูกผักสวนครัวหลังบ้าน และโครงการปลูกมะนาวในบ่อซีเมนต์ สำหรับทั้ง 2 โครงการ ได้แนวทางการดำเนินกิจกรรมจากครัวเรือนอาสาได้ไปศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนเรียนรู้และชุดประสบการณ์จากชุมชนบ้านวังโพธิ์ ได้สรุปไว้ในเรื่องการทำเกษตรปลอดภัยว่า “ปลูกในสิ่งที่เรากิน” ส่งผลให้เกิดความตื่นตัวและตระหนักรู้ถึงความสำคัญที่จะต้องผลิตอาหารที่ปลอดภัยและลดต้นทุนการผลิต โดยในเบื้องต้นให้ครัวเรือนอาสาสำรวจชนิดผักที่บริโภคในครัวเรือนก่อน หลังจากนั้นนำมาเสนอในเวทีประชุม เพื่อกำหนดจำนวนชนิดผักที่ปลูกและได้ข้อสรุปว่าในแต่ละครัวเรือนอาสาจะต้องปลูกผักไว้บริโภคไม่น้อยกว่า 10 ชนิด โดยมีครัวเรือนอาสาที่เข้าร่วมทั้ง 2 โครงการฯ ทั้งสิ้น 50 คน

3) ประเด็นด้านสิ่งแวดล้อม จากการวิเคราะห์ปัญหาของครัวเรือนอาสา พบว่า เกษตรกรใช้สารเคมีทางการเกษตรอย่างเข้มข้น ทั้ง ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช อีกทั้งไม่ได้มีการพักดินหรือบำรุงดินมาเป็นระยะเวลานานส่งผลต่อความอุดมสมบูรณ์ของดิน จากมติของครัวเรือนอาสาที่เข้าร่วมโครงการฯ ทำให้เกิดโครงการพัฒนาศักยภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมอย่างยั่งยืน โดยการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกปอเทืองหลังการเก็บเกี่ยวข้าวเพื่อเพิ่มอินทรีย์วัตถุให้กับดิน โดยมีครัวเรือนอาสาที่เข้าร่วมโครงการฯ ทั้งสิ้น 10 คน

2.4 ร่วมติดตามและประเมินผล การติดตามและประเมินผลโครงการต่างๆ ได้มีการจัดตั้งแกนนำของชุมชนเป็นคณะทำงาน เพื่อทำหน้าที่ในการติดตามความก้าวหน้าของงาน ซึ่งประกอบด้วย คณะที่ปรึกษา ได้แก่ ทีมผู้วิจัย ตัวแทนจากองค์การบริหารส่วนตำบลโนนแดง ตัวแทนจากสำนักงานปฎิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม และจังหวัดมหาสารคาม คณะทำงาน ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้านและผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านโคกกุง สมาชิก อบต. บ้านโคกกุง อาสาสมัครสาธารณสุขหมู่บ้าน หมอдинอาสา อาสาสมัครเกษตรหมู่บ้าน อาสาสมัครพัฒนาชุมชน และตัวแทนของครัวเรือนอาสาที่เข้าร่วมในแต่ละโครงการฯ โดยภาพรวมของการดำเนินโครงการ พบว่า โครงการที่ครัวเรือนอาสาให้ความร่วมมือในการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ โครงการปลูกผักสวนครัวหลังบ้าน เนื่องจากเป็นโครงการที่มีขั้นตอนไม่ยุ่งยากและใช้เวลาไม่นานในการที่จะใช้ประโยชน์ ส่วนโครงการปลูกมะนาวในบ่อซีเมนต์อยู่ในระหว่างบำรุงต้น ซึ่งคาดว่าในปีนี้จะเริ่มให้ผลผลิต ส่วนโครงการที่เกษตรกรไม่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างแพร่หลายคือ โครงการฝึกอบรมจัดทำปุ๋ยหมักแบบไม่กลับกอง เนื่องจากครัวเรือนอาสาบาง

ครัวเรือนเลี้ยงโคและกระบือ จึงจำเป็นต้องเก็บฟางข้าวไว้เป็นอาหารสัตว์ในช่วงฤดูแล้ง และในรอบปีที่ผ่านมาประสบปัญหาภัยแล้งส่งผลให้ปริมาณฟางข้าวในพื้นที่มีจำกัด ทำให้การนำความรู้ที่ได้จากการอบรมไปใช้ประโยชน์ยังไม่แพร่หลายเท่าที่ควร อย่างไรก็ตามยังพบว่า มีครัวเรือนอาสาบางส่วนยังทำปุ๋ยหมักด้วยวิธีการดังกล่าวอยู่ สำหรับโครงการส่งเสริม การผลิตข้าวอินทรีย์ และโครงการพัฒนาศักยภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมอย่างยั่งยืนนั้น กำลังอยู่ในช่วงของการดำเนินโครงการ (ภาพที่ 4 (ก-ข))

(ก)

(ข)

ภาพที่ 4 การประชุมคณะทำงาน เพื่อติดตามและประเมินผลโครงการตามแผนพัฒนาการเกษตรบ้านโคกกุง (ก-ข)

การจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรโดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในชุมชน ผู้วิจัยได้ค้นพบเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรชุมชนโคกกุง ดังนี้

1) ผู้นำชุมชนหรือแกนนำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ จำเป็นที่จะต้องให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกของการทำงานของโครงการ เนื่องจากเป็นบุคคลที่มีผลต่อการตัดสินใจเข้าร่วมกิจกรรมของเกษตรกร เนื่องจากผู้นำหรือแกนนำดังกล่าวได้ผ่านกระบวนการฝึกอบรม เวทีประชุม หรือได้เข้าร่วมแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับชุมชนภายนอกอย่างสม่ำเสมอ ส่งผลให้เกิดมุมมองและวิธีคิดที่รอบด้านกว่าเกษตรกรที่ไม่เคยเข้าสู่กระบวนการต่างๆ เมื่อผู้นำหรือแกนนำเข้าใจวัตถุประสงค์ของโครงการ ขั้นตอนการดำเนินงาน และประโยชน์ที่ชุมชนจะได้รับแล้ว ผู้นำหรือแกนนำจะทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์โครงการให้กับคน

ในชุมชนทราบต่อไป และเมื่อผู้นำหรือแกนนำเลือกที่จะเข้าร่วมกิจกรรมการโครงการแล้วก็จะส่งผลให้เกษตรกรคนอื่นๆ เกิดความมั่นใจว่าถ้าเข้าร่วมกิจกรรมที่ผู้นำหรือแกนนำเข้าร่วมแล้วคุณภาพชีวิตของตนเองก็จะดีขึ้น

2) กลไกหรือกระบวนการขับเคลื่อนงานภายในชุมชน การดำเนินกิจกรรมภายในชุมชนหากไม่มีการติดตามงาน ผลที่ตามมาคือ กิจกรรมนั้นๆ ก็จะหยุดหรือยกเลิกการดำเนินการไป สำหรับคณะผู้วิจัยเป็นบุคคลภายนอกชุมชนอาจจะไม่สามารถเข้าถึงประเด็นปัญหาบางปัญหาที่มีความซับซ้อนของชุมชนได้ ดังนั้นการออกแบบการติดตามความก้าวหน้าของงานโดยอาศัยเวทีประชุมผู้นำชุมชนหรือแกนนำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่เป็นการประชุมประจำเดือนจึงเป็นทางเลือกหนึ่ง เพื่อให้เกิดการนำเสนอความก้าวหน้าของกิจกรรมรวมทั้งปัญหาอุปสรรคแก่ที่ประชุมและหาทางออกร่วมกัน โดยคณะผู้วิจัยเป็นส่วนหนึ่งเวทีประชุมเท่านั้น ซึ่งกลไกดังกล่าวสามารถพัฒนาศักยภาพของผู้นำและแกนนำให้มีความสามารถมากขึ้น และสามารถเป็นกลไกในการติดตามงาน กิจกรรม หรือโครงการอื่นๆ ที่เข้ามาดำเนินกิจกรรมในชุมชนโคกกุงได้อีกในอนาคต

3) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนอื่น และหน่วยงานภายนอก เป็นการสร้างความเชื่อมั่นและความตระหนักว่าสิ่งที่คนในชุมชนคิดว่าโครงการนั้นทำได้ (ขจัดความกลัว) และจะก่อให้เกิดประโยชน์กับชุมชนได้อย่างแท้จริง ตลอดจนเป็นการสร้างกำลังใจและแรงบันดาลใจ ทำให้รู้สึกไม่ได้เดินเพียงลำพัง

4) ทศนคติของคนภายในชุมชนที่มีต่อกระบวนการมีส่วนร่วม ในอดีตที่ผ่านการพัฒนาชุมชนจะมาจากความต้องการของหน่วยงานภายนอกที่ต้องการให้ชุมชนเป็นชุมชนที่พัฒนาแล้ว โดยไม่ได้ศึกษารายละเอียดเชิงลึกของชุมชนและขาดกระบวนการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ส่งผลให้การพัฒนาชุมชนเป็นไปได้ด้วยความลำบาก ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจะต้องพยายามวิเคราะห์ปัญหาที่แท้จริงของชุมชน ก่อให้เกิดกระบวนการแบบมีส่วนร่วม ทั้งร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ อย่างแท้จริง และหาแนวทางในการปรับทัศนคติของคนภายในชุมชนที่ว่า “คนในชุมชนจะต้องเป็นผู้กำหนดวิถีชีวิตและอนาคตของชุมชนเอง” มิใช่ขอรับการสนับสนุนและช่วยเหลือจากภาครัฐเหมือนครั้งในอดีต

วิจารณ์และสรุปผลการวิจัย

จากการศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรชุมชนบ้านโคกกุง ตำบล

โนนแดง อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม พบว่า บ้านโคกกุง มีลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นพื้นที่ดอนสลับพื้นที่ลุ่มเช่นเดียวกับพื้นที่ส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Grandstaff *et al.*, 2008) โดยมีลักษณะเป็นดินทรายและดินเหนียว เกษตรกรส่วนใหญ่ปลูกข้าวนาปีเท่านั้น โดยใช้วิธีการหว่าน และอาศัยน้ำฝนเป็นหลักในการทำการเกษตร แหล่งน้ำที่สำคัญ คือ ลำห้วยกุดเหลืองและห้วยผาย แต่ไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งได้ ซึ่งเป็นเงื่อนไขหลักในการตัดสินใจเลือกปลูกพืช โดยเกษตรกรจะเลือกปลูกพืชหลักในชุมชน 3 ชนิด ได้แก่ ข้าว (นาปี) มันสำปะหลัง และอ้อย เท่านั้น สำหรับรูปแบบการทำการเกษตรของเกษตรกรในชุมชน พบว่า ในปัจจุบันเกษตรกรมีการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอกเกือบทุกปัจจัย เช่น การใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมี การจ้างแรงงานจากภายนอกทดแทนแรงงานในครัวเรือน และการใช้เครื่องจักรกล โดยเฉพาะรถเกี่ยวข้าว เป็นต้น ซึ่งทำให้ต้นทุนการผลิตเพิ่มมากขึ้น และเกิดปัญหาหนี้สินตามมา ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่เกษตรกรในชุมชนกำลังเผชิญอยู่ ณ ขณะนี้ คือ การอพยพแรงงานในชุมชนมากขึ้น เกษตรกรบางคนตัดสินใจขายที่ทำกินของตัวเองและผันตัวเองเข้าสู่ตลาดแรงงานในภาคธุรกิจต่างๆ ตามศักยภาพของตนเอง ซึ่งปัญหาที่กล่าวมาในข้างต้นนั้นล้วนเป็นปัญหาที่มีใช้เกิดขึ้นกับเกษตรกรบ้านโคกกุงเท่านั้น แต่เกิดขึ้นกับภาพรวมของภาคเกษตรกรรมของประเทศไทย

ผลของการนำกระบวนการมีส่วนร่วมมาใช้ในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรในครั้งนี้ ได้ทำให้เกษตรกรที่เข้าร่วมกระบวนการได้มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ความคิดเห็น และความต้องการ เพื่อหาข้อตกลงร่วมกันในการพัฒนาการเกษตรของชุมชน เป็นการลดข้อขัดแย้งจากความแตกต่างของความคิดของเกษตรกรในชุมชนอีกหนทางหนึ่งด้วย โดยสามารถจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรที่กำหนดร่วมกันของเกษตรกรบ้านโคกกุงได้ทั้งหมด 6 โครงการ โดยโครงการเหล่านั้นจะพิจารณาบนพื้นฐานของความสามารถในการนำไปใช้ประโยชน์ได้จริงของเกษตรกรในชุมชน (การพึ่งพาตนเอง) และสอดคล้องกับทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเป็นสำคัญ

นอกจากนี้กระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรยังมีส่วนช่วยให้เกษตรกรได้รับรู้และเข้าใจถึงสภาพปัญหาทางการเกษตรที่เกิดขึ้นในชุมชนของตนเอง เกิดการตื่นตัว และตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องช่วยกันแก้ไขปัญหาดังกล่าว สร้างการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในชุมชนในการร่วมกันคิด ร่วมกันวางแผน ร่วมกันดำเนินงาน และร่วมติดตามและประเมินผล ตลอดจนเกิดการปรับเปลี่ยนระบบความคิดของชุมชนที่เคยหวังรับความช่วยเหลือจากรัฐหรือหน่วยงานภายนอกมาเป็นการพึ่งตนเอง จากข้อค้นพบดังกล่าวเป็นการพิสูจน์ถึงการพัฒนา

ศักยภาพของชุมชนโดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของคน
ในชุมชนว่าเป็นกลไกที่สำคัญในการขับเคลื่อนการพัฒนาใน
ด้านต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ และจะเป็นการพัฒนาที่
ยั่งยืนให้เกิดขึ้นกับชุมชนได้อย่างแท้จริง

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณโครงการแก้ไขปัญหาคความยากจนตาม
แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้การ
สนับสนุนทุนในการวิจัยครั้งนี้ ขอขอบคุณเกษตรกรบ้านโคกสูง
ตำบลโนนแดง อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม และ
หน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่างๆ ที่ได้กรุณาให้ข้อมูล และเข้าร่วม
โครงการและกิจกรรมต่างๆ เป็นอย่างดี

เอกสารอ้างอิง

- ชอบ เข้มกล้าดี และโกวิท วัฒนงาม. 2547. การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเชิงประยุกต์. พิมพ์ครั้งที่ 1. สำนักพิมพ์เสมอ
ธรรม: กรุงเทพฯ. 151 หน้า.
- สมชาย นิลอาธิ. 2541. วิถีความคิด วิถีชาวนาอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 1. อาศรมวิจัย: มหาสารคาม. 200 หน้า.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2555. สรุปสาระสำคัญแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
ฉบับที่ 11. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. กรุงเทพฯ. 21 หน้า.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2556. สถิติรายได้และความยากจนแยกรายภาค ปี 2553. (สืบค้นเมื่อ 16 มิถุนายน 2556). Available
from: URL: <http://service.nso.go.th/nso/web/income/income53.html>.
- เอี่ยมพร หลินเจริญ. 2558. เทคนิคการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ. (สืบค้นเมื่อ 16 มีนาคม 2558). Available from: URL:
http://www.edu.msu.ac.th/jem/home/journal_file/240.pdf.
- Grandstaff, T.B., Grandstaff, S., Limpinuntana, V. and Suphanchaiment, N. 2008. Rainfed Revolution in
Northeast Thailand. Southeast Asian Studies. 46 (3): 289-376.